

РЕГИНА КОЙЧЕВА
Институт за литература – БАН
✉ r-k@abv.bg

SURSUM CORDA! ОТ СТОЯН МИХАЙЛОВСКИ: ПРЕКРОЕНАТА КОМПОЗИЦИЯ

*Статията се занимава с предисторията на цикъла религиозни стихотворения *Sursum corda!* от стихосбирката *Novissima verba* на Стоян Михайловски. Обект на публикацията са промените, които авторът е направил в композицията на цикъла между изданието от 1884 г. (в рамките на „Нашите деди II“) и двете издания от 1889 г. (едно в стихосбирката и едно самостоятелно). Целта на изследването е да се потърси творческата логика, от която се е ръководил Михайловски в процеса на прекрояването на творбата. Прилика между двата варианта на текста е начално-финалното повторение на определен мотив, който обаче в двата случая е различен. Подредбата на стихотворенията от 1884 г. е на тематичен принцип: тя предава последователността в появата и развитието на религиозно съзнание. В изданията от 1889 г. композицията е напълно преосмислена и много по-сложна. Тук са използвани структури като център и периферия, редуване, както и християнската символика на числата, с която стихотворният цикъл препраща към средновековната литература. Анализът води до извода, че произведението има старателно обмислена композиция.*

*Ключови думи: Стоян Михайловски, българска поезия, *Sursum corda!*, композиция, символика на числата*

Regina Koucheva
Institute for Literature – BAS
✉ r-k@abv.bg

SURSUM CORDA! BY STOYAN MIHAYLOVSKI: THE RECAST CONTEXTURE

*This article deals with the prehistory of *Sursum corda!* – a cycle of religious poems from *Novissima verba* book of poetry by Stoyan Mihaylovski. The research object of the article are the changes that the author has made in the contexture of the cycle between the edition of 1884 (within *Our Forefathers II*) and the two editions of 1889 (one in the mentioned book of poetry and one independent). The aim of the study is to look for the creative logic that guided Mihaylovski in the process of recasting the work. A similarity between the two text versions is the initial-final repetition of a certain motif, which motif, however, differs in the two cases. The arrangement of the poems from 1884 is on a thematic principle: it conveys the sequence in the emergence and development of religious consciousness. In the 1889 editions, the contexture is completely rethought and made much more complex. Here the author uses structures such as center and periphery, alter-*

nation, as well as the Christian symbolism of numbers, with the last of which the poetic cycle refers to the medieval literature. The analysis leads to the conclusion that the work has a carefully thought-out contexture.

Keywords: Stoyan Mihaylovski, Bulgarian poetry, Sursum corda!, contexture, symbolism of numbers

Проследяването на поправките и промените, които един писател е нанасял в собственото си творчество, отваря пътя към разкриването на авторската „логика“. Истинска находка в това отношение е поетическият цикъл „Sursum corda!“ в двете му текстови превъплъщения от 1884 и 1889 г., разликите между които застрашително конкурират по количество приликите. Повечето от тези стихотворения най-напред излизат в кн. 11 от 1884 г. на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Сръдець“ в рамките на цикъла „Нашитъ дѣди. II. „Попъ Богумиль“ (Псалми и притчи), където съставят втората част от „псалмите“ (според жанровото определение и разпределението на самия автор) и текстът им е в следния вариант:

II.

Сега вече разбирамъ, че нашитъ мисли
Сж суетни сѣнки и праздни мечти,
Че в Тебе се сливатъ свѣтовнитъ сили,
Че Пръвъ и Послѣдень, о Боже, си Ти!

Сега вече разбирамъ, че наш'тѣ надѣжди,
Че нашитъ земни дѣла и борби,
Че наш'та Наука, че наш'тѣ побѣди,
Прѣдъ Твойто величье сж прахъ и тъми!

Че Ти само, Творче, създавашъ, владѣешъ,
На сѣкоя тайна знашъ извора гдѣ-й,
Че вънъ отъ Врѣмето Ти само живѣешъ,
Че мощното Слънце за Тебъ само грѣй!

Че всичко за Тебъ е, понеже отъ Тебъ е,
Че Ти само билъ си, ще бждешъ, и си
Духътъ на Душитъ и на Свѣтоветъ,
Че всѣкой лучъ иде отъ Твойтѣ зари!

Разбирамъ, о Творче, ний колко сме малки
Въ безкрайний Миръ видимъ, в невидимий свѣтъ,
Разбирамъ, че наш'тѣ сждбини сж кратки,
Че Ти си Всевѣченъ, Всемждъръ, Всесвятъ!

Кат' слабичка вѣтва чловѣкъ се привива,
 Когато безъ Тебе въ живота върви,
 Безъ Тебе свѣтътъ е неплодна пустиня,
 И днитѣ безъ Тебе за насъ сж нощи!

Когато се смѣси въ свѣтовната гимна
 Плачѣтъ на чловѣка, тогазъ, Творче мой,
 Върху му Ти щедро простирашъ дѣсница
 И давашъ му щастѣе, утѣха, покой!

* *

Ти си Този що прощава,
 Ти си Господъ, Ти си Богъ,
 Ти си Този що наказва, –
 Богъ Всеблагъ, и Господъ строгъ!

Ти си Този все що може,
 Ти си Този все що знай,
 Всички сили въ Тебъ сж, Боже,
 Само Твойта воля трай!

Ти си Този вредъ що глѣда,
 Въ сжщий мигъ си навсждѣ,
 Безпрѣдѣлната Вселенна
 Е подъ Столѣтъ Ти зрѣнце!

Ти Баща си на бащитѣ,
 И на всѣкий духъ срѣда,
 Небесата и звѣздитѣ
 Плодъ на Твойта сж ржка!

Бжджщността Ти обръщашъ
 Въ минжло и въ старини,
 Творче мой, и Ти разгръщашъ
 Книгата на вси Сждби!

* *

Къмъ Тебе прибѣгвамъ, и въ Тебъ се надѣвамъ,
 Принасямъ Ти въ жертва
 Въ душата си сичко каквото намѣрвамъ
 Достойно за Тебя!

И Тебъ исповѣдвамъ, и Тебъ само пѣж
 Господни Псалми,

И Тебе ще славѣж, и въ Тебѣ ще живѣж,
Отче мой добрий!

И всѣка въздишка изъ мойта утроба
Ще бжде Молитва,
Догдѣто день доде, о Блаже, прѣзь гроба
До Тебе да стигна!

* *

Прѣдпазвай ме, Творче, отъ слѣпи сжжденья,
Отъ луди мечти,
Прѣдпазвай ме, Боже, отъ лоши видѣнья,
Отъ Духове зли!

Когато навеждамъ лице подъ товара
На тежката скърбь,
Когато нещастье кат' молния пада
На слабый ми гърбь,

Умътъ ми когато се спрѣ върху Злото
И пита защо е създадено то,
Когато въ съблазни ми пада окото
И търси да гледа прѣзь твойто око,

Когато оплаквамъ чловѣшката слабостъ,
Чловѣшкитѣ язви и горчевини, –
И питамъ що станѣ блаженната радостъ¹
На наш'тѣ бащи,

Когато поглеждамъ надирѣ, и виждамъ
Изгубений Рай,
Блаженството търсыж навредъ, и разбирамъ,
Че всичко минува, че нищо не трай,

Прѣдпазвай ме, Спасе, отъ слѣпи сжжденья,
Отъ луди мечти,
Прѣдпазвай ме, Творче, отъ лоши видѣнья,
Отъ Духове² зли!

([12]: 116–118)

¹ В оригиналното издание поради печатна грешка стои „родостъ“.

² В оригиналното издание погрешно е напечатано „Духови“.

Пет години след първоначалното си обнародване цитираните стихотворения се появяват отново, в преработен и допълнен вид, обединени в цикъла *Sursum corda!* („Горе сърцата!“), с който завършва първият том от стихосбирката на Михайловски *Novissima verba*. Маркиращата финална позиция, изнасянето на възвишения призив като мото на целия том и фактът, че през същата 1889 г. цикълът е отпечатан и самостоятелно под друго заглавие, а именно „Бог (Библийски стихотворения)“, свидетелстват, че „очевидно Михайловски е държал на този цикъл и е искал да го отличи от останалите си творби“, както забелязва един от най-преданите изследователи на писателя – Димитър Михайлов ([7]: 18)³. С изключение на смененото заглавие, текстът в двете издания от края на 80-те години на XIX в. е принципно еднакъв, съставен от девет части, номерирани с цифри. Новият вариант драстично се отличава от „предварителния“ от 1884 г. най-напред по неузнаваемо преобърнатата композиция. Ако условно обозначим цитираните четири стихотворения с буквите от А до Г според реда им в „Попъ Богумилъ“ и използваме цифровите обозначения на частите от *Sursum corda!*, извършените от Михайловски размествания могат да се представят по следния начин:

А (от I до V куплет)	→	1.
А (VI и VII куплет)	→	3.
Б (I, II и IV куплет)	→	4.
Б (III и V куплет)	→	8.
В	→	5.
Г	→	9.

Допълнително са въведени няколко нови части (2., 6. и 7.), а в началото, средата или края на 3., 5., 8. и 9. е прибавен по един нов куплет.

Като повтаряща се мисъл в критическата литература периодично прозвучават гласове, че книгите на Стоян Михайловски „се отличават [...] с липса на композиция“ ([16]), а циклите, които поетът отделя в ранните си стихосбирки, в духа на възрожденските „Смесни китки“ „са често изкуствени типографски деления на текста“ и „композиционно несъразмерни“ ([3]: 684). Фрапантното пренареждане на текстовите компоненти при прехода от „Нашитъ дѣди“ към „*Sursum corda!*“ обаче не просто подсказва, а направо подчертава с дебела черта, че авторът не може да не се е ръководил от някаква своя творческа логика в процеса на прекрояването на творбата. Тъкмо търсенето на такава логика в общия композиционен замисъл е и целта на настоящата статия.

Ключ към концепцията в подреждането на стихотворенията в изданието от 1884 г. дава предварителната бележка към читателите. В нея се съобщава, че намерението на автора е „въ цѣль единъ редъ гимни и

³ Ценни сведения и библиография за настоящото изследване ми бяха предоставени от доц. д-р Калин Михайлов, за което сърдечно му благодаря.

притчи“ да очертае „върочението и пастирската въсторженност“ на Поп Богомил ([12]: 114). „Химните“, още по-конкретно „псалмите“, според конкретизацията на жанра в заглавието „Попъ Богумиль (Псалми и притчи)“, действително следват определена вероучителна логика, т.е. скицират последователността в появата и развитието на религиозно съзнание. Псалмите са в аз-форма и са групирани от автора в два дяла, всеки от които има различен адресат. Първият дял е стихотворно обръщение-проклятие към сатаната, а вторият е адресиран към Бога и обхваща творбите, които стават основата на бъдещия цикъл Sursum corda!. Може да се каже, че всяко от стихотворенията представя различна степен на религиозното съзнание във възходящ ред:

I. Обръщение към сатаната

Отричам се от теб:

„Проклинамъ те, о Демонъ...“ ([12]: 116) → Отхвърляне на злото

II. Обръщение към Бога

A. Аз разбирам:

„Сега вече разбирамъ, че (...) Пръвъ и Послѣденъ, о Боже, си Ти!“
→ Осъзнаване на върховенството на Бога

Б. Ти си...:

„Ти си Този що прощава,

Ти си Господъ, Ти си Богъ...“ → Придобиване на познание за Бога

В. Аз Те избирам и Ти обещавам:

„Къмъ Тебе прибѣгамъ (...) и Тебе ще славяж, и въ Тебъ ще живѣж...“ → Волеви избор и обричане на Бога

Г. Аз Те моля:

„Прѣдпазвай ме, Спасе, (...) отъ Духове зли!“ → Придобиване на молитвен опит

Последните думи („духове зли“), с които завършват химните, образуват заедно с въвеждащото проклятие начално-финално повторение.

В изданията от 1889 г. са изчистени дуалистичните препратки, свързани с фигурата на Поп Богомил, творбата е християнизирана и композиционният замисъл е почти изцяло променен. Премахната е както синтагмата „духове зли“, така и обръщението към сатаната, което обаче е заменено с цял ред многоточие⁴. В новия вариант началото на стихотворния цикъл изглежда така:

⁴ Въпросът за вторичната християнизация на разглежданите мистични стихотворения, свързана с многобройни смислови корекции в текста, ще бъде подробно анализиран в друга публикация.

1.

.....
 Сега вече разбирамъ, че нашитѣ мисли
 Сж сутни сѣнки и праздни мечти...

([10]: 1)

По този начин цикълът съсредоточава вниманието само върху Бога. В диахронната перспектива на текстовите промени се вижда как въвеждащото многоточие премълчава информацията за царството на мрака, а при синхронното прочитане на цикъла „Горе сърцата!“ сам за себе си същият маркиран празен ред добива смисъла на пресупозиция към „Сега вече разбирамъ“, която обхваща цялото предишно неразбиране и прелома, довел до проумяването, че „Пръвѣ и Послѣденѣ, о Боже, си Ти“. Ключовата начална фраза се повтаря и държи цялото изложение на първата част, изградено като поредица от подчинени изречения. Според Д. С. Минев фразата кореспондира с анафората на *Maintenant que...* („Сега, когато...“) от стихотворението „*A Villequier*“ на Виктор Юго, което според Минев е било един от френските образци при написването на мистичните химни от българския поет ([5]: 19)⁵.

Въпреки че в *Sursum corda!* е премахната темата за тъмните духове, която рамкира частта „Псалми“ от „Нашитѣ дѣди“, принципът на начално-финално повторение се запазва и в новата подредба на стихотворенията. Той е осъществен чрез мотива за осъзнаването и отхвърлянето на всички мисли, желання и усилия, които отклоняват човека от Бога. (По същество този мотив заобикаля темата за вечния изкусител, поради което присъствието му в цикъла, фокусиран изцяло върху фигурата на Бога, не изневерява на общия замисъл). По-конкретно, „празните мечти“ от първото двустишие са градирани (или по-точно деградирани) до „луди мечти“ и „лоши видѣнья“ в последното двустишие, мислите-„суетни сѣнки“, „наш’тѣ науки и знанѣ надменни“ от първите два куплета се преоценяват като „слѣпи сжжденѣ“ и „лъжи“ във финалния куплет, а „нашитѣ земни сполуки, побѣди или тържества“ – като „съблазни“, срв.:

1.

.....
 Сега вече разбирамъ, че нашитѣ мисли
 Сж суетни сѣнки и праздни мечти...

Сега вече разбирамъ, че нашитѣ земни

⁵ Наблюденията на Минев за препратките към френски творби в произведението на Михайловски са повторени в книгата на Светла Гуляшка-Балканска ([5]: 19–21; [1]: 95–98).

Сполуки, побѣди или тържества,
 Че наш'тѣ науки и знания надменни
 Предъ Твойто величье сж прахъ и тъма!

↓

9.
 Предпазвай ме, Творче, отъ слѣпи сжжденья,
 Съблазни, лъжи, –
 Предпазвай ме, Спасе, отъ лоши видѣнья,
 Отъ луди мечти!

([10]: 1, 7)

Включването на науката в реда на изкушенията обаче само при- видно влиза в противоречие с призива „Напред! Науката е слънце“, написан от ръката на същия автор в химна за светите братя Кирил и Методий, защото в контекста на „Sursum corda!“ науките-лъжи и знанията-слепи сжждения са само онези, които въвличат човешкия ум в тъмни разсъждения без изход, без морал и без Бога. Потвърждение ни е оставил самият Михайловски в 72-ата апофтегма от своята „Книга за народните пастири и възпитатели“, където, както обръща внимание Мария Огойска, е записал: „Господи, отстри от мене всяка Наука, която [...] би ме отстрила от добродетелта“ ([13]: 293). Изкушението на познанието без морал е изтълкувано от Калин Михайлов така: „За оставането насаме с Христос [...] нужно е лирическият Аз на Михайловски да мине през смирения отказ да намери непременно, на всяка цена, „разумно“ обяснение на всичко“ ([9]: 120).

Основната цел на казаното дотук беше да посочи начално-финалното повторение в цикъла от 1889 г., което може би е единственият композиционен принцип, пренесен от първоначалния в окончателния вариант на текста. Няма да е преувеличено да се каже, че прекроеното произведение е със сложна композиция, чиито принципи имат символен характер. Начално-финалното повторение и общият нечетен брой (9) части подсказват идеята за център. И действително, I, V и IX стихотворение от цикъла, изграден изцяло като обръщение към Бога, са обединени от присъствието на лирическият Аз в тях, който отсъства или остава скрит в останалите части, но единствено в средната, пета част изказването е съсредоточено само върху темата „аз и Ти, Господи“. Всички други стихотворения са фокусирани върху Личността на Бога и взаимоотношенията ѝ с човека, „избраният родъ Аврамовъ“, хората, „Земната Обител“, „Небесата и Звѣздитѣ“ и др., което от гледна точка на речевата ситуация е представено като „Ти и той/тя/ние/те“, както и чрез по-сложни, троични отношения. Тази композиция пресъздава

прозрението, че в центъра на цялата вселена с нейните многобройни съотнасящи се помежду си участници стои едно-единствено отношение: аз и Бог⁶.

Върху анализиранията подредба в плана на съдържанието с маркирани начало, среда и край е насложена в плана на изразяване друга подредба, която редува два вида метър, характерни за поезията на Райко Жинзифов и Добри Войников ([2]: 66): амфибрахий (в нечетните части на цикъла) и хорей (в четните), които се преплитат в комбинирания метър на седмото стихотворение. Разполагането на стихотворението с комбинация от хорей и амфибрахий на седмо място в цикъла, който се състои от общо девет части, подсказва, че не е търсена структурна симетрия. Това повдига въпроса дали Михайловски не е залагал на символните значения на числото 7, и то в християнската литература, към която принадлежи „Sursum corda!“: Блажени Августин разглежда това число като символ на целостта, а други християнски тълкуватели уточняват, че то е знак за „синтез на Бога и света“, защото се получава от събирането на Божието число 3 (Света Троица) и числото на универсума и материята 4 (4 посоки на света, 4 сезона и др.) ([15]: 49–50, 54–55). Според Донка Петканова вероятно тъкмо поради „тълкуването на числото седем като сбор от три и четири“ св. Димитър от похвалното слово за него от Григорий Цамблак възкликва: „Хваля тук седморното число като двойствено...“ ([15]: 55). Това схващане за седморката напълно се вписва в идейно-тематичната тъкан на стихотворния цикъл „Горе сърцата!“: То може хипотетично да обясни авторската мотивация да съчетае двата вида метър, от който е изграден цикълът, тъкмо в частта, поставена под числото на целостта, разбираана като взаимосвързаност между Твореца и творението, още повече, че темата именно на това стихотворение е пряката зависимост на човека от Бога – срв.:

7.

Връхъ чловѣшкитѣ посѣви
 Ти изливашъ благодать, –
 Богатитѣ люди безъ Тебе сж бѣдни,
 Съ Тебѣ сирмахѣтъ е богатъ!...

⁶ В изследванията си Димитър Михайлов тълкува смяната на граматическите лица в лириката на Михайловски като преход между субективния и обективния подход и дори като „вътрешна неединност и в сферата на субективния пласт“ ([8]: 21–24, 29). Интересно е, че същият изследовател интерпретира схващането на Михайловски за доброто като израз предимно на субективното и частното, докато разбирането му за злото – като отражение на обективното и общото ([8]: 11; [6]: 69; [7]: 56). Тази интерпретация е цитирана и в може би най-новия сборник с критически статии за Михайловски, но, за съжаление, без необходимите препинателни знаци, което е убягнало на редакторите на сборника ([14]: 246).

* *

Ти насищашъ всички гладни,
Всички жедни⁷ сщества,
И злитъ Ти смазвашъ, о Адонай страшний,
Тривеличайший Ехова!
([10]: 5)

В кръга на тези разсъждения възниква естествено и въпросът дали деветте части на цикъла не са съобразени също с определена числова символика, още повече, че за да се получи този брой, две стихотворения от изданието от 1884 г. са раздробени, както показва представената схема на композиционните промени. Не е изключено и тук да е вложена отправка назад във времето към деветте песни на канона – най-сложния средновековен химнографски жанр. Към подобно тълкуване насочва словото на самия Михайловски, който, както вече бе споменато, в бележката към „Нашитъ дѣди II“ определя като „гимни“ стихотворенията, които по-късно влизат в състава на „Sursum corda!“. Във връзка с тази интерпретация прави впечатление, че почти всички смислови компоненти на първата част от цикъла от 1889 г. се повтарят и разгръщат в следващите му части – така, както в песните на канона първата строфа (ирмосът) служи като строфа-фундамент, чиято форма, а често и съдържание, се преповтаря в останалите строфи. Разбира се, цикълът на Михайловски не е изграден според структурата на канона, а споделя само няколко отделни композиционни прилики, с които авторът може би символично е загатнал връзката с химнографския жанр. По този начин произведението, което принадлежи на новата българска литература, привлича за свой контекст старата българска литература и разширява семантичния си обем с резонанса на цялата средновековна християнска традиция. Но темата за отношението между религиозната лирика на Михайловски и древните култови текстове е твърде пространна и заслужава самостоятелно изследване. Важното в настоящата статия беше, вървейки по следите на авторските промени от „Нашитъ дѣди“ до „Sursum corda!“, да ревизирам въпроса дали наистина Стоян Михайловски в ранните си стихотворни цикли следва непретенциозната традиция на възрожденските „Смесни китки“. Струва ми се, че старателно обмисленият композиционен замисъл на анализиранияте творби подсказва обратното.

⁷ Димитър Михайлов в съставеното от него издание с религиозна лирика от Стоян Михайловски „Бог (Религиозни стихотворения)“ напълно оправдано е променил диалектизма „жедни“, свързан с еленския говор на писателя ([17]: 109, 112; [4]: 393), на „жадни“ ([11]: 14), което, освен че коригира езика, усъвършенства забележителния звукопис на строфата, като избистря римата „гладни“ – „жадни“. Звукописът на „Sursum corda!“ ще бъде обект на друго изследване.

Литература

- [1] – Гуляшка-Балканска, С. *Стоян Михайловски и френската философска мисъл и литература*. София: „Български писател“, 1987. 280 с.
- [2] – Кунчева, Р. *Метрика, свободен стих, сонет, стихознанието преди и сега*. София: ИК „Аура“, 2000. 318 с. ISBN 954-9776-06-9.
- [3] – Къосев, Ал. Съдбата на едно творчество, или за творчеството на „Неприспособимия“ и за неговото „приспособяване“. В: Михайловски, С. *Божествен размирник. Философска поезия и проза*. София: „Български писател“, 1987, с. 679–721.
- [4] – Малеева, В. Михайловски, Стоян Николов. В: Цанев, Г. (Гл. ред.) *Речник на българската литература*. Т. 2. Е–О. София: БАН, с. 393–396.
- [5] – Минев, Д. Влияние въ „Богъ“ отъ Ст. Михайловски. // *Листопадъ*, 1934, № 1–2, с. 17–22. <http://bgmodernism.com/data/Listopad_g_XV-1934_1-8_kn_1-2.pdf>
- [6] – Михайлов, Д. *Стоян Михайловски*. Поредица „Творчески портрети“. София: „Просвета“, 1994. 124 с. ISBN 954-01-0349-5.
- [7] – Михайлов, Д. *Стоян Михайловски: Поетически текст и национален контекст*. Велико Търново: „ДАР-РХ“, 2012. 240 с. ISBN 978-954-9489-30-9.
- [8] – Михайлов, Д. Философската лирика на Стоян Михайловски. // *Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*. Филологически факултет. Т. 28 (27), кн. 1 – Литературознание, 1990. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, с. 5–33. ISSN 0204-6369. <[http://journals.uni-vt.bg/oldj/f02/VT-RNB-1990-Trudove-VTU-tom-28\(27\)-kniga-1.pdf](http://journals.uni-vt.bg/oldj/f02/VT-RNB-1990-Trudove-VTU-tom-28(27)-kniga-1.pdf)>
- [9] – Михайлов, К. От идеята за Бога до личността на Бога (За религиозната лирика на Стоян Михайловски). В: Димитрова, М., Антов, П., Атанасова, Ц. (Съст.) *Стоян Михайловски, Пенчо Славейков – ракурси на модерното*. София: ИЛ-БАН, ИЦ „Боян Пенев“, 2009, с. 113–123. ISBN 978-954-8712-50-7.
- [10] – Михайловски, С. *Богъ (Библийски стихотворения)*. Руссе: Скоро-печатница на Сн. Ив. Роглева, 1889. 7 с.
- [11] – Михайловски, С. *Бог (Религиозни стихотворения)*. Михайлов, Д. (Съст.). Велико Търново: „Слово“, 1996. 160 с. ISBN 954 439 441-9.
- [12] – Михайловски, С. Нашитъ дѣди (Боянъ магѣсникътъ, Попъ Богумиль). П. „Попъ Богумиль (Псалми и притчи)“. // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ Сръдецъ*, 1884, № 11, с. 114–122.
- [13] – Огойска, М. „Свършен живот“ в религиозно-философските апофтегми на Стоян Михайловски. В: Пенчев, Б., Данова, С., Стоянова, Н., Йорданова, К. (Съст.) *П. П. Славейков, д-р К. Кръстев, Ст. Михайловски. Литература и социален опит. Сборник с доклади от едноименната национална научна конференция с международно участие. 3–4 ноември 2016, СУ „Св. Климент Охридски“*. София: „Парадигма“, 2018, с. 292–303. ISBN 978-954-326-339-4.
- [14] – Пенчев, Б., Данова, С., Стоянова, Н., Йорданова, К. (Съст.) *П. П. Славейков, д-р К. Кръстев, Ст. Михайловски. Литература и социален опит. Сборник с доклади от едноименната национална научна конференция с международно участие. 3–4 ноември 2016, СУ „Св. Климент Охридски“*. София: „Парадигма“, 2018. 336 с. ISBN 978-954-326-339-4.

- [15] – Петканова, Д. *Средновековна литературна символика*. София: „Време“, 1994. 144 с. ISBN 954-8568-01-2.
- [16] – Пундев, В. *Стоян Михайловски*. Библиотека „Български писатели“. Живот – творчество – идеи. Т. IV. Арнаудов, М. (Ред.). София: „Факел“, 1929 / Вачева, А. (Ред.). Варна: ЕИ „LiterNet“, 2003. <<https://litenet.bg/publish5/vpundev/stmihailovski.htm>>
- [17] – Стойков, С. *Българска диалектология*. София: БАН, 1993. 426 с. ISBN 954-430-161-5.

